

Tomasz Chinciński

<https://orcid.org/0000-0003-0726-7528>

Instytut Pileckiego

O konieczności badań nad postawami obywateli polskich narodowości niemieckiej w latach 1939–1945. Stan historiografii i dezyderaty badawcze*

Abstrakt: Losy i postawy polskich Niemców podczas II wojny światowej są zagadnieniem słabiej rozpoznany i przedstawianym w literaturze przedmiotu niż dzieje mniejszości niemieckiej w okresie międzywojennym. Tematyka ta nie doczekała się także oddzielnej i całościowej oceny stanu historiografii, która wskazywałaby kierunki dalszych badań¹. Nie zdefiniowano również luk poznawczych. W artykule sformułowano tematy najczęściej przedstawiające problematykę stosunku polskich Niemców do okupacyjnej rzeczywistości, wskazano na dominujące modele badań i wykorzystywaną bazę źródłową.

Słowa kluczowe: mniejszość niemiecka, volksdeutsche, II wojna światowa, stan badań, perspektywy badawcze.

Abstract: The fate and attitudes of Polish Germans during the Second World War are a problem less recognised and presented in the literature than the history of the German minority in the interwar period. This issue has also not received a separate and comprehensive survey of the historiography's state, which would indicate further research directions. Cognitive gaps were also not defined. The publication formulates the topics, most often presenting the issue of the attitude of Polish Germans to the reality of the occupation. It also indicates the dominant research models and the source base used.

* Artykuł obejmuje stan badań do lipca 2023 r.

¹ Por. A. Kotowski, *Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1919–1945. Stan badań i postulaty badawcze*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 2005, nr 6, s. 125–150; P. Olstowski, *O rzetelną monografię mniejszości niemieckiej w Polsce przed i w trakcie wojny polsko-niemieckiej we wrześniu 1939 roku*, „Zapiski Historyczne” 2010, z. 4, s. 113–137.

Keywords: German minority, Volksdeutsche, World War II, current state of research, research perspectives.

Mniejszość niemiecka w Polsce przed II wojną światową

Według spisu ludności z 1931 r. mniejszość niemiecka liczyła 741 tys. osób, stanowiąc 2,3% wszystkich obywateli Rzeczypospolitej. Większe zbiorowości polskich Niemców występowały w województwach: poznańskim, pomorskim, śląskim, łódzkim, warszawskim i wołyńskim. Mniej liczne grupy osadników niemieckich zamieszkiwały ponadto województwa: lubelskie, stanisławowskie, kieleckie, tarnopolskie, poleskie, nowogródzkie i wileńskie².

Dzieje Niemców mieszkających w Polsce w okresie międzywojennym doczekały się wielu opracowań w zakresie aspektów politycznych, społecznych i gospodarczych³. Szczególne zainteresowanie badaczy skupiało się na znaczeniu mniejszości niemieckiej dla stosunków polsko-niemieckich oraz jej finansowej i politycznej zależności od Berlina. Bardziej fragmentarycznie zbadano kulturę i życie codzienne polskich Niemców. Dla kierunków podejmowanych badań nad dziejami mniejszości niemieckiej w okresie międzywojennym znaczące były wydarzenia II wojny światowej i pamięć o nich. Problematyka ta cieszyła się większym zainteresowaniem historyków polskich niż niemieckich. Odstępstwem od tego są liczne prace niemieckich badaczy amatorów, mających korzenie wśród polskich Niemców⁴.

Badania nad mniejszością niemiecką miały w dużej mierze charakter regionalny. Zabrakło ujęć całościowych, porównawczych, przełamujących granice geograficzne poszczególnych regionów przedwojennej Polski, pokazujących zarówno cechy wspólne, jak i dyferencje w egzystencji różnych grup obywateli polskich utożsamiających się z narodowością niemiecką⁵. Umykały rozbieżności w nastawieniu politycznym, wynikające z podziałów historyczno-terytorialnych,

² Por. S. Waszak, *Liczba Niemców w Polsce w latach 1931–1959*, „Przegląd Zachodni” 1959, nr 6, s. 339.

³ R. Breyer, *Das Deutsche Reich und Polen 1932–1937. Aussenpolitik und Volksgruppenfragen*, Würzburg 1955; O. Heike, *Die deutsche Minderheit in Polen bis 1939. Ihre Leben und Wirken kulturell, gesellschaftlich, politisch. Eine historisch-dokumentarische Analyse*, Leverkusen 1985; M. Cygański, *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939*, Łódź 1962; P. Hauser, *Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym*, Poznań 1998; G. Wolf, *Die deutschen Minderheiten in Polen als Instrument der expansiven Außenpolitik Berlins*, w: *Die „Volksdeutschen” in Polen, Frankreich, Ungarn und der Tschechoslowakei. Mythos und Realität*, red. J. Kochanowski, M. Sach, Osnabrück 2006, s. 41–75; T. Marszał, *Mniejszość niemiecka w Polsce Środkowej. Geneza, rozmieszczenie i struktura od końca XVIII w. do II wojny światowej*, Łódź 2020.

⁴ Por. A. Kotowski, *Mniejszość...*, s. 125–127.

⁵ Nie wyczerpuje tego praca: D. Matelski, *Niemcy w Polsce w XX wieku*, Warszawa–Poznań 1999.

jak i strukturalnych uwidaczniających się pomiędzy przywódcami organizacji niemieckich a szeregowymi członkami niemieckiej wspólnoty w Polsce⁶. Długo nie doceniano także podziałów na tle religijnym, utożsamiając ludność niemiecką w Polsce z wyznaniem ewangelickim⁷. Postrzeganie mniejszości niemieckiej jako jednorodnej grupy narodowo-społecznej zakwestionowano stosunkowo niedawno. Zwrócono uwagę na zróżnicowanie kulturowo-społeczne wśród polskich Niemców, którzy do I wojny światowej żyli w trzech różnych zaborach⁸. To podejście wyznacza nowe ramy interpretacyjne dla badania postaw polskich Niemców. Cezurą końcową dla większości prowadzonych badań był początek II wojny światowej⁹. Historia polskich Niemców w czasie okupacji spotkała się ze zdecydowanie mniejszym zainteresowaniem i została obciążona lukami poznawczymi dotyczącymi czasów przedwojennych.

Mniejszość niemiecka jako „piąta kolumna” w 1939 roku

Powstałe po wojnie w Polsce liczne publikacje dotyczące losów i postaw mniejszości niemieckiej w 1939 r. koncentrowały się na jej dywersyjno-szpiegowskiej działalności. Nakreślono w nich szerokie spektrum działań, jednak

⁶ Próbą odstępstwa od tej tendencji są prace poświęcone socjaldemokracji na Górnym Śląsku. Zob. J. Walczak, *Polska i niemiecka socjaldemokracja na Górnym Śląsku i w Cieszyńskim po przewrocie majowym 1926–1939*, Katowice 1980; P. Blachetta-Madajczyk, *Klassenkampf oder Nation? Deutsche Sozialdemokratie in Polen 1918–1939*, Düsseldorf 1997. Pomimo przyjętej perspektywy klasowej, w centrum narracji tych prac pozostają niezmiennie przywódcy mniejszości niemieckiej, a jej szeregowi przedstawiciele stanowią jedynie tło rozważań.

⁷ Wyjątek stanowią: monografia czasopisma „Deutsche in Polen” (P. Nordblom, *Für Glaube und Volkstum. Die katholische Wochenzeitung „Der Deutsche in Polen” (1934–1939) in der Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus*, Paderborn–München–Wien–Zürich 2000) oraz pionierska praca dotycząca funkcjonowania katolików niemieckich na Górnym Śląsku w okresie międzywojennym (S. Rosenbaum, *Między katolicyzmem i nacjonalizmem. Związek Niemieckich Katolików w Polsce w województwie śląskim 1923–1939*, Katowice–Warszawa 2020).

⁸ W. Chu, *The German Minority in Interwar Poland*, Cambridge 2012. Rozbieżności te wśród mniejszości niemieckiej zauważono po raz pierwszy w opracowaniu: W. Kotowski [A.S. Kotowski], *Niemiecka mniejszość narodowa w Polsce i jej rola w polityce Niemiec w latach 1918–1939*, w: *Historyczne, polityczne i prawne aspekty тез RFN o niemieckiej mniejszości narodowej w Polsce*, cz. 1, red. J. Barcz, Informacja wewnętrzna nr 97 Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, Warszawa 1988, s. 48–87. Tekst ten stał się jednak dostępny dla czytelnika w obiegu publicznym dopiero w publikacji: A.S. Kotowski, *Studia z dziejów mniejszości niemieckiej w Polsce międzywojennej*, Bydgoszcz 2022, s. 9–43.

⁹ Praca zbiorowa (*Die „Volksdeutschen”...*), która chronologicznie obejmuje lata: międzywojenne, II wojny i powojenne, ma charakter przekrojowy. Publikowane teksty odnoszące się do tematyki volksdeutschów nie zawierają kompleksowej analizy tych samych zagadnień. W całej książce nie poświęcono też zbyt wiele miejsca postawom Niemców etnicznych w czasie okupacji.

z przesadą przedstawiano rozmiar tego zjawiska¹⁰. Przysłańało to złożoność kontekstu i przebiegu wydarzeń. Nie podejmowano kwestii nadużyć strony polskiej w stosunku do Niemców niezaangażowanych w działalność irredentystyczną ani tematu samosądów na niemieckich dywersantach. Skutkowało to specyficznym rozumieniem i interpretacją procesu dziejowego.

Z kolei w Niemczech po II wojnie światowej ukazały się prace, w których odpięrano zarzuty udziału volksdeutsche w dywersji czy nawet szerzenia się wśród nich nastrojów irredentystycznych. Natomiast podkreślano łączenie wierności dla narodu niemieckiego z lojalnością wobec państwa polskiego. Wskazywano na polski szowinizm i prześladowania mniejszości niemieckiej, jednocześnie usprawiedliwiano jej pozytywny stosunek do narodowego socjalizmu¹¹. Autorzy tych publikacji wywodzili się z przedwojennej mniejszości niemieckiej w Polsce. Opisywana problematyka była im znana nie tylko ze źródeł historycznych, ale również z autopsji. Opracowania te nie uwzględniały materiałów źródłowych o polskiej proveniencji, bezkrytycznie wykorzystywały publicystykę, na podstawie której oskarżano ludność polską. Dopiero ponad ćwierć wieku po wojnie w zachodniemieckim piśmiennictwie pojawiła się praca stanowiąca o finansowej i politycznej zależności mniejszości niemieckiej od władz w Berlinie. Otworzyła ona dyskusję nad formami, zakresem i konsekwencjami tej niemieckiej polityki mniejszościowej¹².

Od drugiej połowy lat osiemdziesiątych XX w. powstawały prace, oparte na kwerendzie źródeł pochodzących z polskich i niemieckich archiwów, których autorzy w bezstronny sposób przedstawili problem zaangażowania się volksdeutsche przeciwko państwu polskiemu¹³. Uznali oni działania

¹⁰ M. Cygański, *Hitlerowska V kolumna w województwach śląskim i krakowskim w 1939 roku*, Opole 1972; S. Osiński, *V kolumna na Pomorzu Gdańskim*, Warszawa 1965; R.W. Staniewicz, *Szersze tło historyczne i rzeczywiste cele dywersji niemieckiej w Bydgoszczy 3.9.1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1962, nr 4, s. 361–406; A. Szefer, *Dywersyjno-sabotażowa działalność wrocławskiej Abwehry na ziemiach polskich w przededniu agresji hitlerowskiej w 1939 r.*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1987, t. XXXII, s. 271–372; idem, *Hitlerowska prowokacja w Gliwicach oraz w Stodołach i Bieczynie 31 sierpnia 1939 roku*, Gliwice 1989; idem, *Prywatna wojna leutnanta Alberta Herznera czyli niemiecki napad na Przełęcz Jabłonkowską w nocy z 25 na 26 sierpnia 1939 roku*, Katowice 1987.

¹¹ T. Bierschenk, *Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934–1939*, Würzburg 1954; R. Breyer, op. cit.; O. Heike, *Das Deutschtum in Polen 1918–1939*, Bonn 1955; P.E. Nasarski, *Deutsche Jugendbewegung und Jugendarbeit in Polen 1919–1939*, Würzburg 1957. Opracowania Theodora Bierschenka i Richarda Breyera powstały z inspiracji komisji zajmującej się dziejami Niemców w Polsce (*Historisch-Landeskundliche Kommission für Posen und das Deutschtum in Polen*) i przy pomocy Instytutu Herdera. Natomiast praca Ottona Heikego została wydana nakładem własnym autora.

¹² N. Krekeler, *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik. Die Subventionierung der deutschen Minderheit in Polen*, Stuttgart 1973.

¹³ A. Szefer, *Dywersyjno-sabotażowa działalność...*; W. Rezmer, *Mniejszości narodowe w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym ze szczególnym uwzględnieniem Dowództwa Okręgu*

zbrojnej niemieckiej „piątej kolumny” w Polsce za zjawisko realne, ale mniej liczne i znaczące w stosunku do tego, co twierdziła wcześniejsza polska historiografia. Poświadczono też, że podczas działań wojennych dochodziło do szerzenia paniki i wyolbrzymiania zagrożenia wynikającego z działalności „piątej kolumny” oraz samosądów na ludności niemieckiej.

W tym czasie pojawiły się też wśród polskich historyków stanowiska sceptyczne wobec faktu istnienia niemieckiej „piątej kolumny”¹⁴. Wykorzystując ustalenia historiografii niemieckiej, zanegowano udział mniejszości niemieckiej w działaniach dywersyjnych i sabotażowych. Dowodzą, że ludność polska posądziła mniejszość niemiecką o odgrywanie roli „piątej kolumny” na skutek psychozy antyniemieckiej wynikającej z oddziaływania polskiej propagandy i klęski wojsk polskich w bitwie granicznej na początku września 1939 r. Słabą stroną tych założeń było oparcie ich na selektywnym podejściu do źródeł, nieskonfrontowaniu ze sobą materiałów proveniencji niemieckiej i polskiej oraz braku całościowej i krytycznej analizy tychże dokumentów.

Pojawienie się tego podejścia wywołało szczególne kontrowersje w odniesieniu do wydarzeń bydgoskich z 3 i 4 IX 1939 r., nazwanych przez niemiecką propagandę „bydgoską krwawą niedzielą”. Ocena tych wydarzeń od początku II wojny światowej dzieliła stronę polską i niemiecką z powodu odwołania się do dwóch różnych baz źródłowych. Dokumenty i relacje strony polskiej wskazywały na niemiecką dywersję skierowaną przeciwko wycofującym się przez miasto oddziałom polskiej armii, a niemieckie opisywały bestialskie mordy dokonane na bydgoskich Niemcach przez Polaków. Dopiero w latach osiemdziesiątych XX w. opublikowano analizy przebiegu wydarzeń bydgoskich próbujące uwzględnić punkt widzenia polskiego i niemieckiego piśmiennictwa

Korpusu nr VIII w Toruniu, w: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939). Zbiór studiów*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1991 („Stosunki Narodowościowe i Wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX Wieku”, t. D), s. 115–141; P. Hauser, *Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1918–1939*, w: *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, red. W. Wrzesiński, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992 („Polska Myśl Polityczna w XIX i XX Wieku”, t. VIII), s. 31–49; P. Hauser, *Mniejszość niemiecka na Pomorzu...*, passim; W. Kotowski, *Lojalizm czy irredenta? Mniejszość niemiecka wobec państwa polskiego w latach 1919–1939*, w: *Polska – Polacy – mniejszości narodowe...*, s. 53–63; A. Kotowski, *Polska polityka narodowościowa wobec mniejszości niemieckiej w latach 1919–1939*, Toruń 2003; T. Chinciński, *Forpocza Hitlera. Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 roku*, Gdańsk–Warszawa 2010; idem, *Sytuacja i postawy mniejszości niemieckiej w Polsce (październik 1938 – sierpień 1939 r.)*, w: *Kampania polska 1939 r. Polityka – społeczeństwo – kultura*, red. M.P. Deszczyński, T. Pawłowski, t. II: *Polityka i społeczeństwo. Imponderabilia, pamięć, kultura*, Warszawa 2014, s. 101–112.

¹⁴ D. Matelski, *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, Poznań 1997; idem, *Niemcy...*; J. Krasuski, *Polska – Niemcy. Stosunki polityczne od zarania po czasy najnowsze*, Poznań 2003; W. Jastrzębski, *Mniejszość niemiecka w Polsce we wrześniu 1939 r.*, w: *Mniejszości narodowe a wybuch II wojny światowej*, red. J. Benyskiewicz, Zielona Góra 1998, s. 67–74; idem, *Mniejszość niemiecka w Polsce we wrześniu 1939 roku*, Toruń 2010.

oraz źródła obu stron¹⁵. Prace te jednak nie zakończyły sporu wokół tej problematyki i ponad dekadę później rozgorzała na nowo dyskusja wokół „bydgoskiej krwawej niedzieli”. Próba zebrania i zbadania całościowego materiału źródłowego zakończyła się utrzymaniem tezy o niemieckiej dywersji oraz samosądach będących reakcją na nią. Jednocześnie przyznano, że zachowany stan źródeł na tym etapie badań pozwala jedynie w niektórych badanych obszarach na wysunięcie przypuszczeń i hipotez¹⁶, co zostało wykorzystane przez przeciwników tezy o dywersji do utwierdzenia swojego stanowiska¹⁷. Przeciwnikom dywersji stawiane są jednak zarzuty odczytywania źródeł pod kątem przyjętych z góry tez, nadinterpretacji faktów oraz pomijania szerszego kontekstu historycznego¹⁸. Tocząca się od ponad dwóch dekad dyskusja dotycząca wydarzeń bydgoskich przyczyniła się z pewnością do rewizji utartych poglądów i wypracowania nowego spojrzenia na ich charakter i przebieg.

Straty wśród mniejszości niemieckiej w 1939 roku

Twierdzenia o mających wielkie rozmiary stratach mniejszości niemieckiej, poniesionych w 1939 r., pojawiły się w niemieckich wydawnictwach propagandowych niebawem po pokonaniu Polski. Miały one być wynikiem prześladowań i szykan ze strony władz polskich oraz wystąpień polskiego społeczeństwa. Centralne miejsce w tej narracji zajmowały „bydgoska krwawa niedziela” i marsze ewakuacyjne internowanych przez władze polskie volksdeutscheów. W pierwszych publikacjach pisano o 5437 zabitych polskich Niemcach, a w kolejnych wydaniach – o 58 tys. ofiar¹⁹. Liczbę tę powielano także w powojennej niemieckiej historiografii, zaokrąglając ją do 60–70 tys.²⁰

¹⁵ Por. K.M. Pospieszalski, *Der 3. September 1939 in Bydgoszcz im Spiegel Deutscher Quellen*, „Polnische Weststudien” 1983, t. II, s. 329–355; W. Jastrzębski, *Dywersja czy masakra? Cywilna obrona Bydgoszczy we wrześniu 1939 r.*, Gdańsk 1988; G. Schubert, *Das Unternehmen „Bromberger Blutsonntag”. Tod einer Legende*, Köln 1989.

¹⁶ T. Chinciński, P. Machcewicz, *Wokół wydarzeń bydgoskich z 3–4 września 1939 r.* w: *Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty*, red. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008, s. 38–39; T. Chinciński, *Forpocztka...*, s. 262–263.

¹⁷ W. Jastrzębski, *Mniejszość niemiecka w Polsce we wrześniu 1939 roku...*, passim; idem, *Bydgoska krwawa niedziela 3–4 września 1939 roku*, Toruń 2022.

¹⁸ P. Olstowski, *Jeszcze w sprawie tragicznych wydarzeń 3–4 września 1939 roku w Bydgoszczy*, „Zapiski Historyczne” 2023, z. 1, s. 129, 138–139.

¹⁹ *Die polnischen Greuelthaten an den Volksdeutschen in Polen. Im Auftrage des Auswärtigen Amtes auf Grund urkundlichen Beweismaterials zusammengestellt*, oprac. i red. H. Schade-waldt, Berlin 1940; *Die polnischen Greuelthaten. Kriminalpolizeiliche Ermittlungsergebnisse*, oprac. i red. B. Wehner, Berlin 1942.

²⁰ C.H. Müller-Graaf, *Irrweg und Umkehr. Betrachtungen über das Schicksal Deutschlands*, Stuttgart 1948, s. 175; G. Ludwig, *Massenmord im Weltgeschehen. Bilanz zweier Jahrtausende*, Stuttgart 1951, s. 39.

Z czasem wartość tę zakwestionowano i skorygowano do 15–16 tys. zamordowanych²¹. Kolejna weryfikacja pozwoliła zmniejszyć liczbę ofiar do 4850 osób²².

W Polsce na podstawie dokumentacji Centrali ds. Grobów Zamordowanych Volksdeutschów w Polsce, funkcjonującej w latach 1939–1942 w Okręgu Rzeszy Kraj Warty, wykazano, że łączne straty mniejszości niemieckiej w Polsce we wrześniu 1939 r. wyniosły 5437 ofiar, wśród których miało być 3257 zabitych i 2238 zaginionych. Szacowano, że wśród ofiar było ok. 2 tys. volksdeutschów zaangażowanych w niemiecką dywersję. Do całkowitej liczby strat zaliczano także zabitych na skutek działań wojennych oraz poległych obywateli polskich narodowości niemieckiej służących w Wojsku Polskim²³. W następstwie tych badań w niemieckiej publikacji podano, że straty mniejszości niemieckiej spowodowane przez stronę polską wynoszą 3841 ofiar śmiertelnych, z których 2062 miano zabić w miejscu ich zamieszkania, 1576 miało zginąć podczas marszów ewakuacji związanej z internowaniem przez władze polskie, a 202 – umrzeć po powrocie do domu na skutek utraty zdrowia²⁴.

Ustalone przez polskich i niemieckich badaczy liczby strat mniejszości niemieckiej są zbliżone do siebie. Różnice występują w ocenach kontekstu wydarzeń i okoliczności śmierci polskich Niemców we wrześniu 1939 r. W polskich pracach twierdzono, że wielu volksdeutschów straciło życie z powodu zaangażowania się w działalność „piątej kolumny”²⁵, w niemieckich, że polskie represje wobec volksdeutschów były nieuzasadnione, a zaangażowanie mniejszości niemieckiej w działalność wywiadowczo-sabotażową wyjątkowe i sporadyczne²⁶.

Dyskusja pomiędzy polskimi i niemieckimi badaczami dotyczyła także okoliczności, w jakich ginęli Niemcy ewakuowani do obozu w Berezie Kartuskiej. Byli to zazwyczaj działacze organizacji mniejszościowych, których wcześniejsze postawy wskazywały, że mogą zagrażać bezpieczeństwu w chwili wybuchu wojny. Prowadzono ich pieszo w kolumnach marszowych, ponieważ połączenia kolejowe wskutek wojny uległy dezorganizacji²⁷. Zachodnioniemiecka historiografia za zgony ewakuowanych obciążała władze polskie, wskazując

²¹ R. Wittram (rec.), *Gerhard Ludwik, Massenmord im Weltgeschehen*, „Historische Zeitschrift” 1951, nr 3, s. 611; T. Bierschenk, op. cit., s. 366, 380; G. Rhode, *Zweiter Weltkrieg und Nachkriegszeit*, w: *Die Ostgebiete des Deutschen Reiches*, oprac. G. Rhode, Würzburg 1955, s. 134.

²² F. Hesse, *Das Spiel um Deutschland*, München 1953, s. 207.

²³ K.M. Pospieszalski, *Sprawa 58000 „Volksdeutschów”. Sprostowanie hitlerowskich oszczerstw w sprawie strat niemieckiej mniejszości w Polsce w ostatnich miesiącach przed wybuchem wojny i w toku kampanii wrześniowej*, Poznań 1959 („Documenta Occupationis”, t. VII), s. 32–46.

²⁴ P. Aurich [P. Nasarski], *Der deutsch-polnische September 1939. Eine Volksgruppe zwischen den Fronten*, wstęp R. Breyer, W. Kohte, G. Rhode, München–Wien 1969, s. 5–18.

²⁵ K.M. Pospieszalski, *Sprawa...*, s. 32–46; idem, *Der 3. September...*, s. 352–355.

²⁶ P. Aurich, op. cit., s. 100–125.

²⁷ W. Rezmer, *Polski plan unieruchomienia w razie wojny tzw. elementów antypaństwowych (1931–1939)*, w: *Polska i jej sąsiedzi w czasach najnowszych. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Karolowi Grünbergowi w 70-lecie urodzin*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1995, s. 127, 142.

na złe warunki transportu oraz zbyt pochopne używanie broni palnej przez konwojentów podczas wybuchających często spięć pomiędzy internowanymi Niemcami a eskortującymi Polakami²⁸. W polskich publikacjach zwracano uwagę, że wiele zgonów mogło nastąpić w wyniku niemieckich nalotów bombowych, których autentyczność potwierdzały wspomnienia internowanych, do mordów zaś miało dochodzić podczas prób ucieczek ewakuowanych Niemców²⁹.

Wyjaśnienia wymaga to, czy fotografie przedstawiające ofiary z licznymi śladami przemocy fizycznej jako skutek „polskich okrucieństw” pokazują ciała zamordowanych Niemców, czy Polaków? Czy mogły to być ofiary nalotów bądź innych działań wojennych? Na całościowe zbadanie czekają również zbierane przez niemieckie placówki dochodzeniowe zeznania świadków; fragmenty tych oświadczeń wykorzystano w wydawnictwach propagandowych. Można zgodzić się z postulatem, że kompleksowe opracowanie tej problematyki pozostaje dezyderatem badawczym³⁰.

Mniej uwagi poświęcono też skutkom niemieckich działań propagandowych, które przedstawiały mniejszość niemiecką jako ofiarę polskiej przemocy. Miały one uzasadniać atak na Polskę jako „humanitarną interwencję” i legitymizować użycie przemocy wobec wykluczonych z cywilizowanego świata „barbarzyńskich podludzi”. Wiktyimizacja polskich volksdeutschów winna ich zachęcić do zemsty na wcześniejszych, realnych bądź projektowanych, „oprawcach” i współudziału w zbrodniach na okupowanej ludności. Jak wielki był wpływ tej propagandy na niemieckie społeczeństwo? Czy powszechnie wierzono w ten przekaz i akceptowano użycie przemocy w akcie zemsty? Na trwałość i skuteczność „propagandy okrucieństw” zwrócono uwagę całkiem niedawno³¹. To wszystko wskazuje na potrzebę dogłębnego przebadania siły oddziaływania niemieckiej propagandy.

Niemcy etniczni jako sprawcy zbrodni na Polakach

Przez długi czas problem udziału volksdeutschów w zbrodniach na Polakach spotykał się z zainteresowaniem jedynie polskich prawników i historyków. Początkowo zagadnienie to rozpatrywano w powiązaniu z działalnością „piątej kolumny”, upatrując w niej przyszych członków Selbstschutz Westpreussen – paramilitarnej organizacji mniejszości niemieckiej biorącej aktywny udział w mordowaniu polskich elit³². Podejście to zostało zakwestionowane przez

²⁸ P. Aurich, op. cit., s. 100–125.

²⁹ K.M. Pospieszalski, *Sprawa...*, s. 238–241.

³⁰ D. Brewing, *W cieniu Auschwitz. Niemieckie masakry polskiej ludności cywilnej 1939–1945*, tłum. R. Dziągwa, Poznań 2019, s. 87.

³¹ Ibidem, s. 335.

³² J. Skorzyński, *Selbstschutz – V kolumna*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1959, t. X, s. 5–57.

historyków³³. Dalsze badania Selbstschutzu koncentrowały się na jego zbrodniczej działalności jesienią 1939 r.³⁴ Powstałe opracowania miały charakter cząstkowy. Opierały się one na dostępnych w Polsce aktach procesów przeciwko przywódcom nazistowskim i relacjach świadków. Badania nad działalnością Selbstschutzu w okupowanej Polsce kontynuowano w XXI w. w Instytucie Pamięci Narodowej. Postanowiono dotrzeć do źródeł polskich i niemieckich w celu ich konfrontacji i uzupełnienia luk badawczych. Efektem są nowe opracowania kolejnych miejsc zbrodni³⁵, także znajdujące się poza Okręgiem Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie³⁶, jak również próby bardziej systematycznego i przekrojowego ujęcia problemu³⁷. Stanowi to punkt wyjścia powstania w polskiej historiografii pierwszej całościowej monografii tego zagadnienia.

W pracach niemieckich badaczy długo nie wspomiano o udziale volksdeutscheów w zbrodniach na Polakach. Dopiero ponad pół wieku od rozpoczęcia II wojny światowej powstała pierwsza monografia Selbstschutzu³⁸. Zwrócono w niej uwagę na spontaniczny i oddolny charakter zawiązania się Samoobrony Niemców etnicznych, nie wiążąc tego z wcześniejszymi niemieckimi przygotowaniami do wojny i planami niemieckiej polityki eksterminacyjnej. Opisano rozwój organizacyjny Selbstschutzu i jego miejsce w strukturze niemieckiego aparatu policyjnego, nie wykraczając jednak wiele poza tereny ziem wcielonych do Rzeszy. Jeden z ostatnich podrozdziałów poświęcono egzekucjom z udziałem Selbstschutzu. Podstawą źródłową były przede wszystkim materiały znajdujące się w niemieckich archiwach. Polskie źródła wykorzystano w ograniczonym zakresie, sięgając jedynie do tłumaczeń na język niemiecki

³³ W. Jastrzębski, *Czy Selbstschutz to V kolumna?*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1965, nr 4, s. 435–437; idem, *Selbstschutz na ziemiach polskich w latach 1939–1940. Stan badań i perspektywy badawcze*, w: *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016, s. 289–290.

³⁴ B. Bojarska, *Zbrodnie Selbstschutzu w Łobżenicy*, „Przegląd Zachodni” 1963, nr 56, s. 140–154; eadem, *Selbstschutz w Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1979, t. XXIX, s. 137–170.

³⁵ T.S. Ceran, *Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnie w Łopatkach w 1939 roku*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014; idem, *Paterek 1939. Zbrodnie i pamięć/ Crime and Memory*, Bydgoszcz–Gdańsk–Warszawa 2018; I. Mazanowska, *Karolewo 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2017; eadem, *Radzim 1939. Zbrodnie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2022; M. Kubicki, *Zbrodnie w Lesie Szpegawskim 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2019.

³⁶ M. Przegiętka, *Selbstschutz Südostpreußen – niemiecka Samoobrona w rejencji ciechanowskiej w latach 1939–1940*, w: *Polska pod okupacją 1939–1945*, t. III, red. M. Przegiętka i in., Warszawa 2019, s. 84–118.

³⁷ *Zapomniani kaci Hitlera...*, passim; *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T.S. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021.

³⁸ Ch. Jansen, A. Weckbecker, *Der „Volksdeutsche Selbstschutz” in Polen 1939/40*, München 1992.

materiałów zebranych przez Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce i przekazanych niemieckim prokuratorom w ramach pomocy prawnej.

Specyfika bazy źródłowej zdeterminowała charakter badań nad działalnością Selbstschutzu. Nie zachowały się dokumenty wytworzone przez tę organizację. Najobszerniejszym materiałem badawczym są zeznania polskich i niemieckich świadków – ofiar i sprawców – zgromadzone w ramach śledztw prowadzonych po wojnie w Polsce i Republice Federalnej Niemiec. To zapewne przesądziło, że najwięcej opracowań dotyczy zbrodniczej działalności Selbstschutzu, która przyczyniła się do eliminacji lokalnych polskich elit, a także organizacyjnych i prawnych aspektów jego funkcjonowania.

Mniej zbadanym aspektem jest problem bezkarności sprawców i uniknięcia przez wielu z nich odpowiedzialności w RFN. W powojennych Niemczech masowo umarzano postępowania prowadzone przeciwko sprawcom zbrodni z Selbstschutzu bądź wydawano wyroki uniewinniające. Ta systemowa nieskuteczność niemieckiego wymiaru sprawiedliwości spotkała się z marginalnym zainteresowaniem badawczym i była poruszana jedynie przy okazji opracowania innych tematów³⁹.

Niewiele prowadzono badań zwracających uwagę na postawy i motywacje volksdeutschów wstępujących masowo do Selbstschutzu. W jakim stopniu wpływały na to poczucie przynależności do niemieckiej wspólnoty narodowej, chęć odwetu na Polakach czy wzbogacenia się, a na ile był to skutek indoktrynacji propagandą nazistowską, presji społecznej ze strony współrodaków oraz potrzeby przypodobania się nowym władzom niemieckim? Czy tak postępujący Niemcy mieli świadomość, że staną się narzędziem planowanego na ludności polskiej ludobójstwa, czy raczej przyciągały ich możliwość wykazania się lojalnością wobec Rzeszy i potrzeba przynależności do niemieckiej wspólnoty narodowej?

Choć spośród blisko 38 tys. volksdeutschów należących do Selbstschutzu w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie większość nie brała czynnego udziału w egzekucjach, to jednak znamy niewiele przypadków sprzeciwu wśród miejscowych Niemców wobec śmierci przynajmniej 30 tys. polskich ofiar z jesieni 1939 r. Bierne zachowanie większości volksdeutschów nie zwalnia ich z odpowiedzialności moralnej za tę straszną zbrodnię. W jaki sposób odbyło się u miejscowych Niemców odejście od tradycyjnych norm zachowania do kolektywnej akceptacji przemocy wobec pokonanych Polaków? Jakie były motywacje zarówno bezpośrednich sprawców mordów, jak i nielicznych Niemców, którzy mieli odwagę sprzeciwiać się im?

Wielu przedstawicieli mniejszości niemieckiej pomagało Einsatzgruppen w identyfikacji i weryfikacji przyszłych polskich ofiar. Miejscowi Niemcy mieli swój udział w redagowaniu list proskrypcyjnych, dostarczali informacje

³⁹ D. Schenk, *Hitlers Mann in Danzig. Albert Forster und die NS-Verbrechen in Danzig-Westpreußen*, Bonn 2000, s. 145 i n.

oskarżające i składali zeznania obciążające polskich sąsiadów, a także nawoływali publicznie do odwetu. Na te zachowania związane z wiktylizacją volksdeutschów, których najpierw prezentowano jako ofiary polskiej przemocy, by następnie uczynić z nich morderców Polaków, zwracają uwagę autorzy nowszych opracowań⁴⁰.

Czy niemieckie zbrodnie na polskiej ludności cywilnej, w których uczestniczyli volksdeutsche, były tylko aktami terroru okupacyjnego, czy masakrami, a może ludobójstwem? Odpowiedź na to pytanie wydaje się ważna nie tylko z powodów terminologicznych, ale przede wszystkim ze względu na możliwość zdefiniowania sensu tych wydarzeń. W badaniach naukowych taką próbę interpretacji zbrodniczej działalności członków Selbstschutzu podjęto dopiero niedawno⁴¹.

Głębszego rozpoznania wymaga również rola Selbstschutzu jako zaplecza kadrowego dla niemieckiego aparatu policyjnego i SS. Blisko 40% spośród wszystkich członków tej organizacji w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie zostało włączonych w szeregi SS. W dotychczasowych publikacjach poświęcono temu niewiele miejsca⁴². Zbadania wymagają materiały znajdujące się w aktach osobowych funkcjonariuszy niemieckiej policji i SS, którzy wcześniej należeli do Selbstschutzu. Takie badanie przeprowadzono jedynie odnośnie do volksdeutschów, którzy trafili do formacji SS „Totenkopf” i pełnili służbę w załogach obozów koncentracyjnych⁴³.

Volksdeutsche w SS i okupacyjnym aparacie przemocy

Wraz z rozwiązaniem Selbstschutzu rozpoczęto przyjmowanie volksdeutschów do SS. Na polskich ziemiach wcielonych do Rzeszy utworzono 13 pułków Allgemeine-SS. Nie jest znana liczebność tych nowo powstałych oddziałów SS,

⁴⁰ C. Łuczak, *Pod niemieckim jarzmem. Kraj Warty 1939–1945*, Poznań 1996, s. 11, 13, 21; D. Brewing, op. cit., s. 82–105; T. Chinciński, *Postawy ludności niemieckiej na Pomorzu a wydarzenia z 3–4 września 1939 r. w Bydgoszczy*, w: *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, red. P. Madajczyk, Warszawa 2021, s. 314–330.

⁴¹ T. Ceran, *Zbrodnie pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, Bydgoszcz–Warszawa 2024, s. 128–189.

⁴² I. Mazanowska, T.S. Ceran, *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i Kujawach (Selbstschutz Westpreussen)*, w: *W cieniu Einsatzgruppen...*, s. 77–80; I. Heinemann, *Rasa, ziemia, niemiecka krew. Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS i nowy porządek rasowy Europy*, tłum. J. Górny, Gdańsk 2014, s. 185.

⁴³ A. Lasik, *Ewolucja kadrowa formacji SS „Totenkopf” a udział Volksdeutschów polskich w załodze obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu*, „Przegląd Zachodni” 1989, nr 4, s. 105–124; idem, *Volksdeutsche z ziem zachodnich Drugiej Rzeczypospolitej w załogach nazistowskich obozów koncentracyjnych*, w: *Wrzesień 1939 roku i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*, red. R. Sudziński, W. Jastrzębski, Toruń–Bydgoszcz 2001, s. 221–232.

przyjmuje się, że zależała ona od liczby chętnych. Niewiele wiadomo też o roli volksdeutschów z Allgemeine-SS w sprawowaniu władzy okupacyjnej.

Więcej wiadomo o udziale polskich volksdeutschów w załogach obozów koncentracyjnych, które tworzyli esesmani z batalionów SS „Totenkopf”. Z przeprowadzonych badań wynika, że przynajmniej 644 przedwojennych polskich Niemców zasiliło załogi obozów koncentracyjnych, które łącznie liczyły nieco 22,5 tys. esesmanów. Zauważono, że najwięcej volksdeutschów w załogach obozów koncentracyjnych pochodziło z Pomorza i Kujaw⁴⁴.

Z publikacji wiadomo, że tylko niewielkiej grupie polskich Niemców udało się awansować⁴⁵. Zajmowali oni niższe stanowiska w obozowym aparacie władzy. Niektórzy z nich stali się jednak oparciem dla systemu obozowego terroru i zapisali się w pamięci wielu więźniów jako najbardziej krwawi zbrodniarze⁴⁶.

Opracowania doczekał się problem rekrutacji obywateli polskich narodowości niemieckiej do Waffen-SS stanowiących formację bojową niemieckich wojsk lądowych. Pierwszą próbę stworzenia oddziału Waffen-SS złożonego z volksdeutschów podjął Hans Frank w 1940 r. Liczył on, że do tej formacji zmobilizuje nawet 90 tys. mężczyzn pochodzenia niemieckiego z Generalnego Gubernatorstwa (GG). Możliwy do wykorzystania potencjał Niemców etnicznych w GG okazał się znacznie mniejszy i rekrutacja ta zakończyła się fiaskiem. Kolejnym podejściem do sformowania jednostki Waffen-SS w GG był plan utworzenia oddziału z podhalańskich górali. Także ten pomysł nie powiódł się⁴⁷.

Próbie werbunku do Waffen-SS rozpoczęto również na wcielonym do Rzeszy polskim Pomorzu. Ochotniczy zaciąg przeprowadzono wśród Kaszubów. Na pierwsze badania kwalifikacyjne w 1940 r., w Kartuzach, zgłosiło się tylko 57 osób. Większość uznano za przydatną do służby, jednak nie utworzono z nich oddziału Waffen-SS. Po wprowadzeniu w 1941 r. przepisów o niemieckiej liście narodowej i nabywaniu niemieckiego obywatelstwa rozpoczęto ponownie zaciąg, który nie miał już wyłącznie charakteru dobrowolnego. Coraz częściej do Waffen-SS trafiały osoby przymusowo powoływane do niemieckiego wojska⁴⁸.

W literaturze postawiono hipotezę o rekrutowaniu spośród volksdeutschów części pracowników Sicherheitspolizei i Sicherheitsdienst na Pomorzu⁴⁹. Wymaga ona sprawdzenia. Ustalić też należy, jaki procent w szeregach niemieckiej policji w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie stanowili miejscowi Niemcy.

⁴⁴ A. Lasik, *Volksdeutsche...*, s. 226.

⁴⁵ Ibidem, s. 230.

⁴⁶ A. Lasik, *Ewolucja...*, s. 122–123.

⁴⁷ R. Kaczmarek, *Rekrutacja do Waffen-SS na polskich ziemiach okupowanych w opiniach dowódców SS (1939–1941)*, „Wieki Stare i Nowe” 2022, t. XVII, s. 2–11; S. Żerko, *Próba sformowania na Podhalu „Legionu Góralskiego” Waffen-SS*, „Przegląd Zachodni” 1997, nr 3, s. 217–219.

⁴⁸ R. Kaczmarek, *Rekrutacja...*, s. 14–15.

⁴⁹ C. Madajczyk, *Polityka narodowościowa władz hitlerowskich na Pomorzu*, „Najnowsze Dzieje Polski 1939–1945” 1965, t. IX, s. 18.

Rodzajem jednostki policyjnej, złożonej z volksdeutschów, był utworzony wiosną 1940 r. przez Franka Sonderdienst. Liczył on 2,5–3,5 tys. funkcjonariuszy i podlegał wyłącznie starostom w GG. Pełnił zadania administracyjno-porządkowe i wspomagające niemiecką policję. Stosunkowo niedawno powstało opracowanie poświęcone tej formacji, które poza usystematyzowaniem wiedzy na jej temat zwraca uwagę na udział volksdeutschów z Sonderdienstu w eksterminacji Żydów i Cyganów⁵⁰. To wymagałoby dalszych i pogłębionych badań.

Kolaboracjonizm i przystępowanie volksdeutschów do NSDAP

Wspieranie niemieckiego aparatu przemocy przez volksdeutschów było kolaboracjonizmem, czyli dobrowolnym zaangażowaniem się po stronie niemieckiego okupanta i akceptacją jego ideologii. W odróżnieniu od kolaboracji wymagającej współpracy instytucjonalnej z okupantem i przyzwolenia władz państwowych okupowanego kraju kolaboracjonizm ma wymiar ideologiczny i charakter irredentystyczny. Niemcy po zajęciu Polski nie utworzyli instytucji o charakterze państwowym, w której volksdeutsche zajęliby kluczowe stanowiska. Aspiracje części przedwojennej mniejszości niemieckiej, przede wszystkim kadr Jungdeutsche Partei, do wysokich stanowisk w NSDAP i administracji okupacyjnej nie spotkały się ze zrozumieniem nazistowskich przywódców. Volksdeutsche zostali odsunięci na bok przez Niemców z Rzeszy. Podjęta przez sporą część polskich Niemców współpraca z władzami III Rzeszy wynikała z ich masowego poparcia dla polityki Hitlera i chęci zaangażowania się w budowę nowego porządku. Nie była ona skutkiem oficjalnego stanowiska władz niemieckich⁵¹.

Główny wyznacznik kolaboracjonizmu, poza przynależnością do struktur niemieckiego aparatu przemocy, stanowiło przystępowanie do NSDAP. Najbardziej aktywni pod tym względem byli volksdeutsche z Pomorza, spośród których, do końca 1940 r., w szeregi NSDAP wstąpiło 20 tys. osób. W ciągu następnych trzech lat liczba ta miała wzrastać i osiągnąć 20% miejscowej ludności. Na Pomorzu najwcześniej zaczęto tworzyć struktury NSDAP⁵².

W starszych opracowaniach utrzymuje się, że członkostwo w NSDAP na Pomorzu było zarezerwowane dla Niemców z I grupą Deutsche Volksliste

⁵⁰ P. Black, *Sonderdienst w Generalnym Gubernatorstwie*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2016, nr 12, s. 92–104.

⁵¹ R. Kaczmarek, *Kolaboracja na terenach wcielonych do Rzeszy Niemieckiej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 1 (12), s. 168–169.

⁵² Ibidem; J. Sziling, *Struktura organizacyjna NSDAP w tzw. Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939–1945*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia” 1972, z. 46, s. 80, 84, 89; W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979, s. 61.

(DVL)⁵³. Nowsze badania pokazują, że również volksdeutsche z II grupą DVL przyjmowano do partii w pierwszym okresie okupacji niemieckiej⁵⁴. Podobnie na terenie przedwojennego województwa śląskiego do NSDAP trafiały osoby wpisane do I i niekiedy II grupy DVL⁵⁵.

Z przedwojennych polskich obszarów Górnego Śląska w 1942 r. do NSDAP przyjęto 1872 volksdeutsche, którzy stanowili 13% nowych członków partii. Szacuje się, że w kolejnych latach okupacji przyjęcia te nie przekroczyły 20% nowo zapisanych do NSDAP (37 tys. do 1943 r.) i polskich Niemców w szeregach partii było ok. 6–8 tys.⁵⁶

Liczbę członków NSDAP w Kraju Warty, w którym znaleźli się volksdeutsche zarówno z Poznańskiego, jak i Łódzkiego, w 1943 r. oszacowano na 47 663. Z regionu łódzkiego do partii przyjęto tylko 5,5 tys. volksdeutsche (ok. 3,5% ogólnej ich liczby)⁵⁷.

Dane te wskazują na zróżnicowany stopień akceptacji ideologii narodowo-socjalistycznej wśród volksdeutsche pochodzących z różnych regionów przedwojennej Polski. Widoczna jest odmienna sytuacja Niemców łódzkich w stosunku do volksdeutsche z Pomorza.

Jak wyglądała rekrutacja polskich Niemców do NSDAP? W opracowaniach podkreśla się, że volksdeutsche z Pomorza przyjmowani w jej szeregi przechodzili przygotowawcze kursy światopoglądowe⁵⁸. Nieznane wcześniej źródła wskazują, że werbunek volksdeutsche do NSDAP na Pomorzu w pierwszych miesiącach okupacji miał charakter bardziej powszechny i odbywał się podczas zgromadzeń publicznych⁵⁹. Nowsze badania pokazują, że także w Małopolsce włączenie volksdeutsche do systemu okupacyjnego i struktur partyjnych zostało poprzedzone intensywną indoktrynacją⁶⁰. Niewiele wiadomo na temat aktywności volksdeutsche przyjętych do partii. Wymagałoby to przeprowadzenia bardziej szczegółowych badań.

⁵³ J. Sziling, *Struktura...*, s. 92; W. Jastrzębski, J. Sziling, op. cit., s. 264–265.

⁵⁴ T. Chinciński, *Polscy Niemcy w obozie koncentracyjnym w Stutthofie. Przedwojenni obywatele polscy niemieckiego pochodzenia z byłego województwa pomorskiego osadzeni w KL Stutthof w latach 1942–1945 w związku nielojalnością wobec władz Rzeszy Niemieckiej*, „Studia nad Totalitaryzmem i Wiekiem XX” 2022, t. VI, s. 136.

⁵⁵ R. Kaczmarek, *Kolaboracja...*, s. 171.

⁵⁶ Ibidem, s. 171–172.

⁵⁷ Ibidem, s. 170.

⁵⁸ W. Jastrzębski, J. Sziling, op. cit., s. 264–265.

⁵⁹ Archiwum Instytutu Pileckiego, IP/Arch/7/35.4.3/25, Protokół przesłuchania podejrzanego Heinza Moceka, 16.04.1964, Zestawienie materiałów dotyczących Einsatzgruppen oraz Selbstschutzu w Polsce 1939/40. Litery L–O, k. 130, <https://www.archiwum.institutpileckiego.pl/dlibra/publication/16308/edition/15227/content> (dostęp: 1 VII 2023).

⁶⁰ I. Róskau-Rydel, *Volksdeutsche w Krakowie i dystrykcie krakowskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1941*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2022, t. CXLIX, z. 4, s. 730–733, 736.

Niemiecka lista narodowa

W pierwszych pracach poświęconych volksliście wyjaśniono, że jej podstawy zostały stworzone przez Arthura Greisera w 1939 r. i pierwotnie dotyczyły Kraju Warty. Planowano tam spisać osoby należące do narodu niemieckiego, czyli takie, których przynajmniej ojciec lub matka byli Niemcami, w ramach pięciu grup. Przydział do poszczególnych grup zależał od stanu zachowania niemieckiej świadomości narodowej i stopnia polonizacji volksdeutschów. Później upowszechniono rozwiązanie z Kraju Warty na całym obszarze ziem wcielonych⁶¹.

Od samego początku badań próbowano wyjaśnić okoliczności skłaniające ludność do zapisów na volksliście. Zwracano uwagę, że wpis na niemiecką listę narodową chronił ludność ziem wcielonych przed wysiedleniem⁶². Szerszą analizę przyczyn, dla których ludność polska przyjmowała narodowość niemiecką, zawarto w pracach poświęconych volksliście na Górnym Śląsku, gdzie po wysiedleniu polskiej ludności napływowej prawie wszyscy mieszkańcy (98%) zadeklarowali narodowość niemiecką. Tłumaczono to niedostatecznie wykształconą świadomością narodową Ślązaków⁶³. Wykazano, że pod wpływem przymusu nakładano „maskę volkslisty”. Zwrócono też uwagę, że przymus dotyczył przede wszystkim Górnoślązaków, a ominął mieszkańców części województw krakowskiego i kieleckiego włączonych do rejencji katowickiej⁶⁴. Natomiast w Kraju Warty środki policyjne stosowano tylko wobec osób pochodzenia niemieckiego, które uchylały się od wpisu na niemiecką listę narodową⁶⁵.

Prace na temat volkslisty, które ukazały się w drugiej połowie lat czterdziestych XX w., kładły duży nacisk na zrozumienie i usprawiedliwienie postaw obywateli polskich, którzy w czasie wojny odstąpili od narodowości polskiej. Ostrożność w wyciąganiu wniosków wynikała z bliskości w czasie opisywanych wydarzeń, niekompletności i niedostępności materiałów źródłowych, a przede wszystkim z trwających właśnie rozliczeń ze zbrodniami i wojną. Przed sądami toczyły się jeszcze procesy rehabilitacyjne volksdeutschów oskarżanych o „zdradę narodu polskiego” oraz postępowania weryfikacyjne Polaków z III grupą DVL.

⁶¹ K.M. Pospieszalski, *Ze studiów nad niemiecką listą narodową w „Kraju Warty”*, „Przegląd Zachodni” 1948, nr 5, s. 508–509; idem, *Niemiecka lista narodowa w „Kraju Warty”. Wybór dokumentów*, Poznań 1949.

⁶² K.M. Pospieszalski, *Ze studiów...*, s. 508–509.

⁶³ Z. Izdebski, *Niemiecka lista narodowa na Górnym Śląsku*, Katowice 1946.

⁶⁴ W. Oszelda, „*Volkslista*” na Śląsku, „Przegląd Zachodni” 1948, nr 5, s. 504–505. W nowszych opracowaniach wyjaśniono to brakiem elit i jasnych wskazówek ze strony władz polskich na uchodźstwie, postawą bp. Stanisława Adamskiego, który w celu uniknięcia wysiedlenia zalecał deklarowanie narodowości niemieckiej, a także niemiecką polityką terroru wobec okupowanej ludności czy też skutecznością niemieckiej propagandy, masowym opuszczeniem województwa śląskiego na przełomie sierpnia i września 1939 r. przez polską ludność napływową. Por. R. Kaczmarek, *Niemiecka polityka narodowościowa na Górnym Śląsku (1939–1945)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 2 (6), s. 115–119.

⁶⁵ K.M. Pospieszalski, *Ze studiów...*, s. 511.

W tych pionierskich opracowaniach dotyczących volkslisty nie zwracano uwagi na to, że możliwość wpisu na nią była całkowicie uzależniona od decyzji władz niemieckich. Gauleiterzy sprawujący władzę na ziemiach polskich przyłączonych do Rzeszy decydowali o sposobie, kryteriach i zakresie wpisów miejscowej ludności na volkslistę. W zależności od przyjętej w danym okręgu Rzeszy linii polityki narodowościowej interpretowano pojęcie „niemieckiego pochodzenia” albo wąsko, albo szeroko.

Te wstępne badania volkslisty nie objęły terenu polskiego Pomorza wcielonego do Rzeszy. Dopiero w połowie lat sześćdziesiątych XX w. podjęto problematykę volkslisty na Pomorzu, przedstawiając ją jako część znacznie szerszego projektu niemieckiej polityki narodowościowej, w ramach którego określenie, kto jest pochodzenia niemieckiego i kogo należy germanizować, ulegało ewolucji⁶⁶. Najpierw planowano pozyskać dla niemieckości Polaków spokrewnionych z Niemcami, następnie rozszerzono ten zamiar na rdzennych Pomorzan posiadających przydatne dla gospodarki kwalifikacje zawodowe⁶⁷. Te próby germanizacji spotkały się z oporem Polaków na Pomorzu. Przełom nastąpił po wydaniu przez Heinricha Himmlera (10 II 1942) rozporządzenia uznającego ludność ziem wcielonych za niemiecką i w jego następstwie odezwy Alberta Forstera (22 II 1942) wzywającej mieszkańców Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie do wpisywania się na volkslistę⁶⁸.

W literaturze podkreślano, że od tego momentu, pod wpływem strachu przed aresztowaniem i wywiezieniem do obozu koncentracyjnego, nastąpiło masowe wpisywanie ludności pomorskiej na volkslistę. Nowsze badania pokazały, że na Pomorzu dużą rolę odgrywały także naciski ze strony pracodawców. Niedopilnowanie obowiązku złożenia wniosku o wpis na DVL groziło tu zwolnieniem z pracy i skierowaniem na roboty przymusowe⁶⁹. Te uwarunkowania egzystencjalne mogły przesądzać o masowości wpisu na DVL, choć restrykcje policyjne oczywiście też stosowano.

W opracowaniach dotyczących volkslisty na Pomorzu podkreśla się powierzchowność niemczania Polaków wpisanych do III grupy DVL. Pomimo formalnej zmiany narodowości i obywatelstwa wielu z nich nadal brało udział w konspiracji i tajnym nauczaniu, dezertowało z Wehrmachtu. Do eingedeutschowanych Polaków z nieufnością podchodzili zarówno miejscowi volksdeutsche, jak i niemieckie władze okupacyjne⁷⁰.

⁶⁶ C. Madajczyk, *Polityka narodowościowa...*, s. 9.

⁶⁷ Ibidem, s. 8–16.

⁶⁸ Ibidem, s. 18–22.

⁶⁹ M. Romaniuk, *Niemiecka Lista Narodowa w Bydgoszczy 1941–1942*, w: *Polityka germanizacyjna Trzeciej Rzeszy na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945. Materiały z sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniu 18 listopada 2006 roku*, red. K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2007, s. 105.

⁷⁰ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. I, Warszawa 2019, s. 486–489.

Przedstawienie volkslisty na Pomorzu na tle polityki narodowościowej niemieckiego okupanta wytyczyło przed autorami przyszłych prac syntetycznych metodologiczny sposób postępowania przy omawianiu tego zagadnienia. Problematyka wpisu ludności na DVL znalazła swoje rozwinięcie w całościowym opracowaniu dziejów okupacji niemieckiej na Pomorzu⁷¹, w przełomowej syntezie niemieckiej polityki okupacyjnej w Polsce⁷² oraz opracowaniu dotyczącym okupacji niemieckiej w Okręgu Rzeszy Kraj Warty⁷³. Powstał też artykuł ukazujący volkslistę na Górnym Śląsku w kontekście polityki narodowościowej⁷⁴. Podjęto problem Niemców łódzkich⁷⁵.

Autorzy tych publikacji przedstawili volkslistę w komparatystyczny sposób, w aspekcie różnych metod germanizacji stosowanych w poszczególnych częściach ziem wcielonych. Pokazano, że na Pomorzu i Górnym Śląsku germanizowano przede wszystkim ludzi, a wpis na DVL był powszechny i przymusowy, natomiast w Poznańskim prowadzono politykę germanizacji ziemi, a przyjmowanie na volkslistę miało charakter ograniczony do przedwojennej mniejszości niemieckiej. Wskazano, że wobec volksdeutsche'w łódzkich, którzy byli silnie spolonizowani, stosowano znacznie łagodniejsze kryteria przy wpisie na volkslistę. Ponadto w Łódzkiem wpisano na volkslistę kilka tysięcy Polaków razem z ich niemieckimi małżonkami.

Wraz z rozwojem badań nad volkslistą w literaturze zaczęto dostrzegać problem służby Polaków w Wehrmachcie. Przez wiele lat tematyka ta cieszyła się ograniczonym zainteresowaniem badaczy polskich, nie znajdując żadnego odzwierciedlenia w historiografii niemieckiej. Od lat pięćdziesiątych XX w. zaczęto przedstawiać to zagadnienie we wspomnieniach, koncentrując się na wstępowaniu polskich jeńców bądź dezertersów z Wehrmachtu w szeregi Polskich Sił Zbrojnych za Zachodzie⁷⁶. Pierwsze naukowe opracowania tego tematu miały zasięg regionalny⁷⁷. Dopiero w końcu pierwszej dekady XXI w. wydana została monografia przedstawiająca w całościowy sposób problematykę służby przedwojennych obywateli polskich w niemieckim wojsku⁷⁸. Wychodząc poza zasięg mikrohistoryczny, ukazano w niej problem poboru Polaków z Górnego Śląska i Pomorza do Wehrmachtu jako skutek masowych

⁷¹ W. Jastrzębski, J. Sziling, op. cit.

⁷² C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, s. 455–520.

⁷³ C. Łuczak, op. cit., s. 58–61.

⁷⁴ R. Kaczmarek, *Niemiecka polityka narodowościowa...*, s. 115–119.

⁷⁵ M. Turski, *Niemiecka Lista Narodowa w regionie łódzkim w trakcie II wojny światowej*, „Przegląd Zachodni” 2021, nr 1, s. 60–68.

⁷⁶ S. Sosabowski, *Najkrótszą drogą*, Londyn 1957; W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Londyn 1959; S. Maczek, *Od podwoły do czołga. Wspomnienia wojenne 1918–1945*, Edynburg 1961.

⁷⁷ L. Jażdżewski, *Kaszubi w Wehrmachcie: 1942–1945 w świetle źródeł*, „Przegląd Zachodni” 2001, nr 1, s. 253–260.

⁷⁸ R. Kaczmarek, *Polacy w Wehrmachcie*, Kraków 2010.

wpisów na volkslistę. Przybliżono postawy Polaków służących w Wehrmachcie, zauważając obok postaw propolskich i patriotycznych także zachowania oportunistyczne oraz proniemieckie i kolaboracyjistyczne. Wskazano też na powojenne konsekwencje związane z odzyskiwaniem obywatelstwa polskiego oraz społecznym ostracyzmem Polaków wcielonych do Wehrmachtu⁷⁹.

Pierwsze prace dotyczące losów volksdeutscheów w Polsce po II wojnie światowej powstały na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. Poruszały one problem powojennej polityki władz komunistycznych wobec powtórnego nadania obywatelstwa polskiego i likwidacji skutków wpisania na DVL. Dotyczyły one Pomorza i Górnego Śląska, gdzie powszechnie i przymusowo zmieniano miejscową ludność⁸⁰.

Spojrzenie na problem volkslisty z perspektywy rehabilitacji osób na nią wpisanych było nowatorskie ze względów poznawczych i metodologiczno-źródłowych. Przedmiotem badań stała się sytuacja ludności wpisanej na DVL, którą po 1945 r. poddano swoistej procedurze lustracyjnej. Wykorzystanie źródeł wytworzonych przez władze komunistyczne było posunięciem pionierskim w historiografii.

Zagadnienie uregulowania statusu osób wpisanych na volkslistę w powojennej Polsce zostało gruntownie przebadane dopiero po 1989 r. Ukazały się prace zarówno o charakterze regionalnym, jak i obejmujące całość polskich ziem wcielonych do Rzeszy. W mniejszym zakresie rozpoznano sytuację skutków volkslisty na terenach GG. Przedstawiono temat rehabilitacji volksdeutscheów pod względem historycznym i prawnym⁸¹.

Analizowano także różne formy dyskryminacji, których symbolem stały się obozy pracy przymusowej. Często osoby w trakcie sądowego procesu rehabilitacyjnego przebywały w obozach dla Niemców oczekujących na wysiedlenie. Problematyka obozów i miejsc odosobnienia dla Niemców doczekała się licznych opracowań zawierających wiele nowych ustaleń⁸².

Badania skutków wpisu na volkslistę przyczyniły się do poszerzenia bazy źródłowej. Zauważono, że akta rehabilitacyjne sądów grodzkich mogą być wykorzystywane jako źródło poznania postaw polskich Niemców w czasie

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ J. Rados, *Rehabilitacja na Pomorzu Gdańskim*, Gdańsk 1969; Z. Boda-Krężel, *Sprawa volkslisty na Górnym Śląsku. Koncepcje likwidacji problemu i ich realizacja*, Opole 1978.

⁸¹ M. Romaniuk, *Podzwonne okupacji. Deutsche Volksliste w Bydgoszczy (1945–1950)*, Bydgoszcz 1993; L. Olejnik, *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960*, Łódź 2003; idem, *Zdrójcy narodu? Losy volksdeutscheów w Polsce po II wojnie światowej*, Warszawa 2006; S. Bykowska, *Rehabilitacja i weryfikacja narodowościowa ludności polskiej w województwie gdańskim po II wojnie światowej*, Gdańsk 2012; E. Ziuziakowska, *Odstępstwa od narodowości polskiej w latach 1939–1945*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2016, z. 2, s. 333–363.

⁸² Por. W. Stankowski, *Obozy i miejsca odosobnienia dla Niemców w Polsce w latach 1945–1950. Stan badań, tło historyczne i postulaty badawcze*, „Przegląd Zachodni” 2003, nr 4, s. 25–47.

II wojny światowej. Najnowsze publikacje oparte na aktach rehabilitacyjnych i dokumentacji KL Stutthof wskazały na troskę o byt materialny jako główny motyw osób przystępujących do II grupy DVL⁸³.

Z metodologicznego punktu widzenia badania nad volkslistą zdominowała perspektywa instytucjonalno-prawna, co plasuje je w nurcie historii politycznej. W większości prac opisano zjawisko volkslisty pod kątem działania instytucji okupanta. Skupiano się na polityce germanizacyjnej, w tym wypracowaniu i ewolucji kluczowych kryteriów przyjmowania kandydatów na niemiecką listę narodową, a rzadziej na historii społecznej. Najwięcej miejsca poświęcono analizie założeń polityki okupacyjnej, procedur administracyjnych, roli aparatu przemocy oraz ilościowego wymiaru zjawiska⁸⁴. Badania niemieckiej listy narodowej pod kątem zachowania się społeczeństwa, w tym motywów ludności zapisywanej na nią, odegrały w historiografii mniejszą rolę. Nie stosowano na większą skalę analizy formalnej kwestionariuszy wypełnianych przy wpisie, nie odwołano się do studium przypadku w ramach badania mikrohistorii jako metody pozwalającej na pełniejsze wykorzystanie informacji zawartych w wypełnionych *Fragebogen*, aby lepiej zrozumieć indywidualne decyzje osób wpisanych na volkslistę. Stawianie trudnych pytań – „jak” i „dlaczego” oraz patrzenie na volkslistę z perspektywy losów indywidualnych pojawiły się w literaturze przedmiotu wraz z kompleksowymi badaniami problemu służby obywateli polskich w Wehrmachcie.

Volksdeutsche lojalni wobec Polski i Polaków

Polscy Niemcy okazywali też pozytywne zachowania wobec polskich sąsiadów i lojalność w stosunku do państwa polskiego. W polskiej historiografii zaczęto na to zwracać uwagę dopiero w ostatnich latach, choć pionierskie badania dotyczące „dobrych Niemców” prowadzono już na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w.⁸⁵, kiedy to zebrano relacje wykorzystane w późniejszych publikacjach⁸⁶.

⁸³ W. Jastrzębski, *Powiat chojnicki w latach II wojny światowej. Okupacyjna rzeczywistość w świetle akt rehabilitacyjnych Sądu Grodzkiego w Chojnicach z lat 1945–1950*, „Zeszyty Chojnickie” 2012, nr 27, s. 11–12; T. Chinciński, *Polscy Niemcy...*, s. 134–149.

⁸⁴ Pionierska pod tym względem jest praca doktorska dotycząca Niemców łódzkich: M. Turski, „Biografien unter der Lupe. Die Deutsche Volksliste und die deutsche Minderheit in der Region Lodz, 1914–1970”, Gießen 2022.

⁸⁵ A. Paczoska, „Humanitarne i chrześcijańskie postawy Niemców wobec Polaków w czasie II wojny światowej”, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Czesława Blocha na KUL, archiwum KUL, Lublin 1991.

⁸⁶ A. Paczoska-Hauke, T. Rabant, *Postawy Niemców wobec ludności polskiej*, w: *Kościierzyna i powiat kościerski w latach II wojny światowej 1939–1945*, red. A. Gąsiorowski, Kościierzyna 2009, s. 371–397; T. Rabant, *Sytuacja i postawy mniejszości niemieckiej w Polsce (sierpień–październik 1939 r.)*, w: *Kampania polska 1939...*, s. 113–124; T.S. Ceran, „Inni

Jak wielka była skala pozytywnych postaw przejawiających się w życzliwym stosunku volksdeutschów do Polaków? Czy pojawiały się tylko zachowujące neutralność jednostki, które nie prześladowały i nie mordowały, a niekiedy pomagały Polakom? Czy cenę za tego typu wyjątkowe postawy stanowiło postawienie się poza nawias narodowosocjalistycznej wspólnoty, a czasem skazanie siebie na ciężkie represje? Czym te postawy „innych Niemców” były motywowane?

Na te pytania szukano odpowiedzi w nielicznych opracowaniach poświęconych tej tematyce, wskazując na brak podstawowych badań ograniczających możliwość oszacowania skali tego zjawiska. Poznane i opisane pojedyncze przypadki pozytywnych postaw polskich Niemców w czasie II wojny światowej wskazują, że najczęstszymi motywami do niesienia pomocy prześladowanym Polakom były osobista znajomość i pozytywne doświadczenia z niej płynące⁸⁷. Wyjątkowo za propolskimi postawami volksdeutschów stała sympatia do narodu polskiego⁸⁸.

Najnowsze badania pokazały, że volksdeutsche za propolskie zachowania ponosili kary. W KL Stutthof osadzano Niemców etnicznych podejrzanych o udział w konspiracji lub pomagającym partyzantom. Te nieliczne przypadki więźniów obozu w Stutthofie wskazują na nielojalność volksdeutschów w stosunku do niemieckiego okupanta, a zarazem wierność przedwojennej Rzeczypospolitej bądź życzliwość wobec Polaków⁸⁹.

Dostrzeżenie tych wyjątkowych i jednostkowych postaw polskich Niemców jest interesujące poznawczo i dopełnia obraz historycznej rzeczywistości, w której dominowały negatywne zachowania volksdeutschów względem polskich sąsiadów i państwa polskiego. Ta perspektywa badawcza wymaga dalszej weryfikacji i metodologicznej dyskusji. Czy wobec luk w materiale źródłowym, odwołując się do procesu poszlakowego, w którym stosuje się prawdopodobieństwo i metodę dedukcji jako kluczowe kategorie interpretacji, oraz wykorzystując studium przypadku czy podejście mikrohistoryczne, będzie można ustalić rzeczywistą bądź prawdopodobną skalę zjawiska?

Uwagi końcowe

Omówiony w artykule stan badań wskazuje, że postawy przedwojennej mniejszości niemieckiej w latach 1939–1945 to temat, który nie doczekał się w polskiej historiografii ponadregionalnego i wieloaspektowego ujęcia.

Niemcy: pozytywne zachowania Niemców w czasie zbrodni pomorskiej w 1939 roku, w: *Cena odwagi. Między ocaleniem życia a ocaleniem człowieczeństwa*, red. A. Bartuś, P. Trojański, Oświęcim 2019, s. 287–299.

⁸⁷ T.S. Ceran, „Inni Niemcy”..., s. 289.

⁸⁸ T. Chinciński, *Polscy Niemcy*..., s. 124.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 149.

Brakuje opracowania, które ukazywałoby postawy ludności niemieckiej na wszystkich terenach okupowanych przez Niemcy i uwzględniało jednocześnie różnice w polityce okupanta występujące w poszczególnych regionach. Tylko całościowe podejście do badań, odnoszące się zarówno do ziem wcielonych do Rzeszy, jak i GG, umożliwi w pełni rozpoznanie i zrozumienie złożoności postaw politycznych i zachowań społecznych obywateli pochodzenia niemieckiego II Rzeczypospolitej po 1 IX 1939 r.

Można raczej sądzić, że w literaturze przedmiotu postawy polskich Niemców były postrzegane często w jednowymiarowy sposób, jako grupy najpierw czynnie zaangażowanej na rzecz obcego państwa, a następnie wspierającej represyjną politykę niemieckiego okupanta oraz negatywnie nastawionej do polskiego społeczeństwa. Oczywiście wciąż są aktualne argumenty przemawiające także za taką oceną volksdeutschów. Z tym, że ten sposób postępowania, skierowany przeciwko polskiemu państwu i społeczeństwu, nie dotyczył wszystkich członków mniejszości niemieckiej. Warto dostrzec, że wśród polskich Niemców zdarzały się przypadki lojalnych postaw wobec polskich sąsiadów, i zadać pytania o ich motywy, konsekwencje, skalę i dynamikę.

Rozpatrując stosunek przedwojennych polskich Niemców do okupacji niemieckiej, pamiętać należy, że między przeciwstawnymi biegunami kolaboracjonizmu i oporu, aktywnego lub biernego, istniało szerokie spektrum postaw „pomiędzy”. Wydaje się, że dominowały postawy, które cechowało dopasowanie się do rzeczywistości okupacyjnej.

Wyjaśnienia wymaga także samo pojęcie oporu czy niełojalności volksdeutschów wobec władz niemieckich. Czy tego typu zachowania należy postrzegać zawsze jako kontestowanie porządku okupacyjnego w powiązaniu z jednoczesnym zachowaniem lojalności wobec państwa polskiego (przedwojennego i podziemnego) względnie niesieniem pomocy represjonowanym Polakom? Czy zachowania aspołeczne wymierzone w porządek III Rzeszy (np. uchylanie się od pracy), za które władze niemieckie kierowały volksdeutschów do obozów koncentracyjnych⁹⁰, były przejawem społecznej demoralizacji, czy może oporu? Czy volksdeutsche skazywani na więzienie lub obóz koncentracyjny za utrzymywanie kontaktów intymnych z Polkami lub Polakami dopuszczali się zdrady względem niemieckiego okupanta? Jak traktować przyjazne relacje Niemców etnicznych z Polakami, nawiązywane wbrew zakazom administracyjnym? Te pytania wymagają odpowiedzi ze strony badaczy.

Do zbadania pozostaje również istotny problem życia codziennego polskich Niemców, także w aspekcie zmieniającego się jej stosunku zarówno do polityki okupacyjnych władz niemieckich, jak i do polskich sąsiadów. Pomijanie bądź

⁹⁰ D. Drywa, *Arbeitserziehungslager (obóz pracy wychowawczej) Stutthof. Część I*, „Zeszyty Muzeum Stutthof” 2020, z. 8 (18), s. 53–93; eadem, *Arbeitserziehungslager (obóz pracy wychowawczej) Stutthof. Część II*, „Zeszyty Muzeum Stutthof” 2021, z. 9 (19), s. 81–130.

też słabe rozpoznanie tych zmian zachodzących w nastawieniu volksdeutschów do rzeczywistości okupacyjnej stanowi swoistą lukę poznawczą. Warto też pamiętać, że codzienne życie volksdeutschów w czasie II wojny światowej zauważalnie zmieniało się na gorsze. Prowadziło to często do demoralizacji i korupcji⁹¹, co wpływało na nastroje tej grupy społecznej i ewolucję postaw jej członków. Te zagadnienia wymagają gruntownych badań.

Nie należałoby również pomijać zróżnicowania występującego w polityce niemieckich władz okupacyjnych względem przedwojennej mniejszości niemieckiej. Poza wciągnięciem części volksdeutschów do zbrodniczego systemu sprawowania okupacji zauważalna jest także nieufność władz niemieckich do polskich Niemców ze względu na ich niejednoznaczny, przed wojną, stosunek do nazizmu.

Do podstawowych trudności, podczas badań nad przeszłością, należy prawidłowa ocena wiarygodności i kompletności źródeł. W przypadku badań nad postawami polskich Niemców etnicznych w czasie okupacji trudne może być jednoznaczne zdefiniowanie narodowości osób przynależnych do badanej grupy⁹². W niektórych regionach okupowanej Polski odnotowano wzrost liczby miejscowej ludności niemieckiej. Mogło to wynikać z ujawnienia się części ludności o chwiejnej tożsamości narodowej, koniunkturalnej, w warunkach okupacji niemieckiej podającej przynależność do narodowości niemieckiej. Z kolei po wojnie osoby z II grupą DVL ponownie przyjmujące obywatelstwo polskie wypierały ze swoich oficjalnych życiorysów czy relacji przynależność do narodu niemieckiego⁹³. Dlatego niejednokrotnie może być trudne zakwalifikowanie poszczególnych osób, które były przed wojną obywatelami polskimi, a przy których w dokumentacji z okresu wojny podawana jest narodowość niemiecka, do konkretnej nacji. Wiąże się to z pytaniem o stopień ugruntowania u nich poczucia narodowości. Czy czuły się one bardziej Niemcami, czy może Polakami?

Trudności związane z zagadnieniem tożsamości narodowej mogą prowadzić do odwołania się do różnych modeli interpretacyjnych. Jeden z nich to „zakwestionowanie paradygmatu posiadania tożsamości narodowej”⁹⁴. Skłaniają ku temu niewystarczająca liczba źródeł czy sama niejasność i wieloznaczność tego pojęcia. Inne podejście to przyjęcie założenia, że narodowość nie jest czymś danym raz na zawsze i może ulegać przemianom w życiu jednostki⁹⁵. Nie przeczy to istnieniu samej tożsamości narodowej, która nie musi oznaczać jedności narodowej i może być słabsza w niektórych etapach

⁹¹ *Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942–1944)*, red. Z. Mazur, A. Pietrowicz, M. Rutowska, Poznań 2004, s. 235, 324, 408–409, 534.

⁹² T. Marszał, op. cit., s. 21–24.

⁹³ T. Chinciński, *Polscy Niemcy...*, s. 138, 141, 144.

⁹⁴ M. Turski, *Biografien...*, s. 545.

⁹⁵ T. Marszał, op. cit., s. 21–24.

życia człowieka⁹⁶. Być może kwestie świadomości narodowej volksdeutschów potrzebują nowego odczytania przez badaczy.

Pisanie historii wiąże się zawsze z selekcją i interpretacją materiału źródłowego. Wobec przewagi prac przedstawiających volksdeutschów z perspektywy historii politycznej warto w przyszłości przyjąć podejście badawcze plasujące się w historii społecznej. Postulat napisania historii polskich Niemców widzianej „od dołu” nie musi oznaczać zerwania z klasyczną metodologią historyczną, jej narracyjnym i chronologicznym charakterem, a jedynie dowartościowanie, w ramach „wielkiej historii”, losów zwykłych ludzi i ich życia codziennego.

Streszczenie

W artykule omówiono stan badań dotyczący postaw przedwojennej mniejszości niemieckiej w latach 1939–1945, uwzględniający ziemie wcielone do Rzeszy i Generalne Gubernatorstwo. Zwrócono uwagę, że w opracowaniach wiele miejsca poświęcono losom i postawom volksdeutschów w okresie poprzedzającym wybuch wojny, we wrześniu 1939 r. i w pierwszych miesiącach okupacji niemieckiej. Publikacje polskich historyków koncentrowały się na dywersyjno-szpiegowskiej działalności polskich Niemców oraz ich współdziałanie w eksterminacji Polaków. Natomiast autorzy niemieccy zajmowali się przede wszystkim badaniem strat poniesionych przez mniejszość niemiecką w 1939 r. Względnie dobrze rozpoznaną w polskiej literaturze przedmiotu problematykę stanowi zaangażowanie polskich Niemców w tworzenie i umacnianie niemieckiej władzy okupacyjnej. Przedwojenna mniejszość niemiecka była przedmiotem badań w ramach prac zmierzających do poznania zagadnienia niemieckiej listy narodowej. Wskazano, że na pogłębione badania zasługują proces identyfikowania Niemców na okupowanych ziemiach polskich, jak również kwestia służby i wojennych losów volksdeutschów w Wehrmachcie w latach 1939–1945. W ostatnim czasie ukazały się pionierskie publikacje dotyczące postaw volksdeutschów z Pomorza, którzy nie prześladowali i nie mordowali Polaków, zachowując neutralność, a nawet niosąc im pomoc, za co niejednokrotnie dotykały ich represje. Zwrócono uwagę, że dominującym modelem badań była perspektywa historii politycznej. Wskazano, jako potencjalne kierunki kontynuacji badań, przyjęcie modelu analizy historii społecznej oraz uwzględnienie ponadregionalnego i wieloaspektowego podejścia do problemu.

On the Need for Research on the Attitudes of Polish Citizens of German Nationality between 1939 and 1945. The State of Historiography and Research Desiderata

The article discusses the state of research on the attitudes of the pre-war German minority between 1939 and 1945, considering the territories incorporated into the Reich and the General Government. It was pointed out that the studies devoted much space to the fate and attitudes of the Volksdeutsche in the period preceding the outbreak of the war, in September 1939 and in the first months of the German occupation. The publications of Polish historians focused on the diversionary and espionage activities of Polish Germans and their participation in the extermination of Poles. On the other hand, German historians dealt primarily with the study of the losses suffered by the German minority in 1939. The involvement of

⁹⁶ G. Himmelfarb, *Nowa i stara historia. Eseje krytyczne i reinterpretacje*, tłum. A. Arumińska, Warszawa 2021, s. 199.

Polish Germans in the creation and strengthening of the German occupation authorities is relatively well-recognised in the Polish literature on the subject. The pre-war German minority was the subject of research as part of the work aimed at getting to know the issue of the German national list. It was indicated that the process of identifying Germans in the occupied Polish territories deserves in-depth research, as well as the issue of the service and wartime fate of Volksdeutsche in the ranks of the Wehrmacht between 1939 and 1945. Recently, pioneering publications have been published on the attitudes of the Volksdeutsche in Pomerania, who did not persecute and murder Poles but stayed neutral and even helped them, for which they were often harassed. It was noted that the dominant research model was the perspective of political history. Adopting a model of social history analysis and considering a supra-regional and multi-faceted approach to the problem were indicated as potential directions for the continuation of research.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pileckiego

IP/Arch/7/35.4.3/25

Źródła drukowane

- Anders W., *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Londyn 1959.
- Die polnischen Greuelthaten an den Volksdeutschen in Polen. Im Auftrage des Auswärtigen Amtes auf Grund urkundlichen Beweismaterials zusammengestellt*, oprac. i red. H. Schadewaldt, Berlin 1940.
- Die polnischen Greuelthaten. Kriminalpolizeiliche Ermittlungsergebnisse*, oprac. i red. B. Wehner, Berlin 1942.
- Maczek S., *Od podwoły do czołga. Wspomnienia wojenne 1918–1945*, Edynburg 1961.
- Pospieszalski K.M., *Niemiecka lista narodowa w „Kraju Warty”*. Wybór dokumentów, Poznań 1949.
- Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942–1944)*, red. Z. Mazur, A. Pietrowicz, M. Rutowska, Poznań 2004.
- Sosabowski S., *Najkrótszą drogą*, Londyn 1957.

Opracowania

- Aurich P. [P. Nasarski], *Der deutsch-polnische September 1939. Eine Volksgruppe zwischen den Fronten*, wstęp R. Breyer, W. Kohte, G. Rhode, München–Wien 1969.
- Bierschenk T., *Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934–1939*, Würzburg 1954.
- Blachetta-Madajczyk P., *Klassenkampf oder Nation? Deutsche Sozialdemokratie in Polen 1918–1939*, Düsseldorf 1997.
- Black P., *Sonderdienst w Generalnym Gubernatorstwie*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2016, nr 12, s. 91–118.
- Boda-Krężel Z., *Sprawa volkslisty na Górnym Śląsku. Koncepcje likwidacji problemu i ich realizacja*, Opole 1978.
- Bojarska B., *Selbstschutz w Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1979, t. XXIX, s. 137–170.
- Bojarska B., *Zbrodnie Selbstschutzu w Łobżenicy*, „Przegląd Zachodni” 1963, nr 56, s. 140–154.

- Brewing D., *W cieniu Auschwitz. Niemieckie masakry polskiej ludności cywilnej 1939–1945*, tłum. R. Dziergwa, Poznań 2019.
- Breyer R., *Das Deutsche Reich und Polen 1932–1937. Aussenpolitik und Volksgruppenfragen*, Würzburg 1955.
- Bykowska S., *Rehabilitacja i weryfikacja narodowościowa ludności polskiej w województwie gdańskim po II wojnie światowej*, Gdańsk 2012.
- Ceran T.S., *Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnia w Łopatkach w 1939 roku*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014.
- Ceran T.S., „Inni Niemcy”: pozytywne zachowania Niemców w czasie zbrodni pomorskiej w 1939 roku, w: *Cena odwagi. Między ocaleniem życia a ocaleniem człowieczeństwa*, red. A. Bartuś, P. Trojański, Oświęcim 2019, s. 287–299.
- Ceran T.S., *Paterek 1939. Zbrodnia i pamięć/ Crime and Memory*, Bydgoszcz–Gdańsk–Warszawa 2018.
- Ceran T., *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, Bydgoszcz–Warszawa 2024.
- Chinciński T., *Forpocztą Hitlera. Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 roku*, Gdańsk–Warszawa 2010.
- Chinciński T., Machcewicz P., *Wokół wydarzeń bydgoskich z 3–4 września 1939 r.* w: *Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty*, red. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008, s. 8–39.
- Chinciński T., *Polscy Niemcy w obozie koncentracyjnym w Stutthofie. Przedwojenni obywatele polscy niemieckiego pochodzenia z byłego województwa pomorskiego osadzeni w KL Stutthof w latach 1942–1945 w związku nielojalnością wobec władz Rzeszy Niemieckiej*, „Studia nad Totalitaryzmami i Wiekiem XX” 2022, t. VI, s. 116–155.
- Chinciński T., *Postawy ludności niemieckiej na Pomorzu a wydarzenia z 3–4 września 1939 r. w Bydgoszczy*, w: *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, red. P. Madajczyk, Warszawa 2021, s. 305–330.
- Chinciński T., *Sytuacja i postawy mniejszości niemieckiej w Polsce (październik 1938 – sierpień 1939 r.)*, w: *Kampania polska 1939 r. Polityka – społeczeństwo – kultura*, red. M.P. Deszczyński, T. Pawłowski, t. II: *Polityka i społeczeństwo. Imponderabilia, pamięć, kultura*, Warszawa 2014, s. 101–112.
- Chu W., *The German Minority in Interwar Poland*, Cambridge 2012.
- Cygański M., *Hitlerowska V kolumna w województwach śląskim i krakowskim w 1939 roku*, Opole 1972.
- Cygański M., *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939*, Łódź 1962.
- Die Ostgebiete des Deutschen Reiches*, oprac. G. Rhode, Würzburg 1955.
- Die „Volksdeutschen” in Polen, Frankreich, Ungarn und der Tschechoslowakei. Mythos und Realität*, red. J. Kochanowski, M. Sach, Osnabrück 2006.
- Drywa D., *Arbeitserziehungslager (obóz pracy wychowawczej) Stutthof. Część I*, „Zeszyty Muzeum Stutthof” 2020, z. 8 (18), s. 53–93.
- Drywa D., *Arbeitserziehungslager (obóz pracy wychowawczej) Stutthof. Część II*, „Zeszyty Muzeum Stutthof” 2021, z. 9 (19), s. 81–130.
- Hauser P., *Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym*, Poznań 1998.
- Hauser P., *Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1918–1939*, w: *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, red. W. Wrzesiński, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992 („Polska Myśl Polityczna w XIX i XX Wieku”, t. VIII), s. 31–49.
- Heike O., *Das Deutschtum in Polen 1918–1939*, Bonn 1955.
- Heike O., *Die deutsche Minderheit in Polen bis 1939. Ihre Leben und Wirken kulturell, gesellschaftlich, politisch. Eine historisch-dokumentarische Analyse*, Leverkusen 1985.

- Heinemann I., *Rasa, ziemia, niemiecka krew. Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS i nowy porządek rasowy Europy*, tłum. J. Górny, Gdańsk 2014.
- Hesse F., *Das Spiel um Deutschland*, München 1953.
- Himmelfarb G., *Nowa i stara historia. Eseje krytyczne i reinterpretacje*, tłum. A. Arumińska, Warszawa 2021.
- Izdebski Z., *Niemiecka lista narodowa na Górnym Śląsku*, Katowice 1946.
- Jansen Ch., Weckbecker A., *Der „Volksdeutsche Selbstschutz” in Polen 1939/40*, München 1992.
- Jastrzębski W., *Bydgoska krwawa niedziela 3–4 września 1939 roku*, Toruń 2022.
- Jastrzębski W., *Czy Selbstschutz to V kolumna?*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1965, nr 4, s. 435–437.
- Jastrzębski W., *Dywersja czy masakra? Cywilna obrona Bydgoszczy we wrześniu 1939 r.*, Gdańsk 1988.
- Jastrzębski W., *Mniejszość niemiecka w Polsce we wrześniu 1939 r.*, w: *Mniejszości narodowe a wybuch II wojny światowej*, red. J. Benyskiewicz, Zielona Góra 1998, s. 67–74.
- Jastrzębski W., *Mniejszość niemiecka w Polsce we wrześniu 1939 roku*, Toruń 2010.
- Jastrzębski W., *Powiat chojnicki w latach II wojny światowej. Okupacyjna rzeczywistość w świetle akt rehabilitacyjnych Sądu Grodzkiego w Chojnicach z lat 1945–1950*, „Zeszyty Chojnickie” 2012, nr 27, s. 11–22.
- Jastrzębski W., *Selbstschutz na ziemiach polskich w latach 1939–1940. Stan badań i perspektywy badawcze*, w: *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016, s. 289–300.
- Jastrzębski W., Sziling J., *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979.
- Jajdzewski L., *Kaszubi w Wehrmachcie: 1942–1945 w świetle źródeł*, „Przegląd Zachodni” 2001, nr 1, s. 253–260.
- Kaczmarek R., *Kolaboracja na terenach wcielonych do Rzeszy Niemieckiej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 1 (12), s. 159–181.
- Kaczmarek R., *Niemiecka polityka narodowościowa na Górnym Śląsku (1939–1945)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 2 (6), s. 115–138.
- Kaczmarek R., *Polacy w Wehrmachcie*, Kraków 2010.
- Kaczmarek R., *Rekrutacja do Waffen-SS na polskich ziemiach okupowanych w opiniach dowódców SS (1939–1941)*, „Wieki Stare i Nowe” 2022, t. XVII, s. 2–11.
- Kotowski A., *Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1919–1945. Stan badań i postulaty badawcze*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 2005, nr 6, s. 125–150.
- Kotowski A., *Polska polityka narodowościowa wobec mniejszości niemieckiej w latach 1919–1939*, Toruń 2003.
- Kotowski A.S., *Studia z dziejów mniejszości niemieckiej w Polsce międzywojennej*, Bydgoszcz 2022.
- Kotowski W. [A.S. Kotowski], *Niemiecka mniejszość narodowa w Polsce i jej rola w polityce Niemiec w latach 1918–1939*, w: *Historyczne, polityczne i prawne aspekty tez RFN o niemieckiej mniejszości narodowej w Polsce*, cz. 1, red. J. Barcz, Informacja wewnętrzna nr 97 Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, Warszawa 1988, s. 48–87.
- Kotowski W., *Lojalizm czy irredenta? Mniejszość niemiecka wobec państwa polskiego w latach 1919–1939*, w: *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, red. W. Wrzesiński, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992 („Polska Myśl Polityczna w XIX i XX Wieku”, t. VIII), s. 53–63.
- Krasuski J., *Polska – Niemcy. Stosunki polityczne od zarania po czasy najnowsze*, Poznań 2003.

- Krekeler N., *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik. Die Subventionierung der deutschen Minderheit in Polen*, Stuttgart 1973.
- Kubicki M., *Zbrodnia w Lesie Szpęgawskim 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2019.
- Lasik A., *Ewolucja kadrowa formacji SS „Totenkopf” a udział Volksdeuschów polskich w założeniu obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu*, „Przegląd Zachodni” 1989, nr 4, s. 105–124.
- Lasik A., *Volksdeutsche z ziem zachodnich Drugiej Rzeczypospolitej w załogach nazistowskich obozów koncentracyjnych*, w: *Wrzesień 1939 roku i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*, red. R. Sudziński, W. Jastrzębski, Toruń–Bydgoszcz 2001, s. 221–232.
- Ludwig G., *Massenmord im Weltgeschehen. Bilanz zweier Jahrtausende*, Stuttgart 1951.
- Łuczak C., *Pod niemieckim jarzmem. Kraj Warty 1939–1945*, Poznań 1996.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. I, Warszawa 2019.
- Madajczyk C., *Polityka narodowościowa władz hitlerowskich na Pomorzu*, „Najnowsze Dzieje Polski 1939–1945” 1965, t. IX, s. 5–33.
- Marszał T., *Mniejszość niemiecka w Polsce Środkowej. Geneza, rozmieszczenie i struktura od końca XVIII w. do II wojny światowej*, Łódź 2020.
- Matelski D., *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, Poznań 1997.
- Matelski D., *Niemcy w Polsce w XX wieku*, Warszawa–Poznań 1999.
- Mazanowska I., Ceran T.S., *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i Kujawach (Selbstschutz Westpreussen)*, w: *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T.S. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021, s. 15–115.
- Mazanowska I., *Karolewo 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2017.
- Mazanowska I., *Radzim 1939. Zbrodnie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2022.
- Müller-Graaf C.H., *Irrweg und Umkehr. Betrachtungen über das Schicksal Deutschlands*, Stuttgart 1948.
- Nasarski P.E., *Deutsche Jugendbewegung und Jugendarbeit in Polen 1919–1939*, Würzburg 1957.
- Nordblom P., *Für Glaube und Volkstum. Die katholische Wochenzeitung „Der Deutsche in Polen” (1934–1939) in der Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus*, Paderborn–München–Wien–Zürich 2000.
- Olejnik L., *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960*, Łódź 2003.
- Olejnik L., *Zdrajcy narodu? Losy volksdeuschów w Polsce po II wojnie światowej*, Warszawa 2006.
- Olstowski P., *Jeszcze w sprawie tragicznych wydarzeń 3–4 września 1939 roku w Bydgoszczy*, „Zapiski Historyczne” 2023, z. 1, s. 127–153.
- Olstowski P., *O rzetelną monografię mniejszości niemieckiej w Polsce przed i w trakcie wojny polsko-niemieckiej we wrześniu 1939 roku*, „Zapiski Historyczne” 2010, z. 4, s. 113–137.
- Osiński S., *V kolumna na Pomorzu Gdańskim*, Warszawa 1965.
- Oszelda W., „Volkslista” na Śląsku, „Przegląd Zachodni” 1948, nr 5, s. 502–508.
- Paczoska A., „Humanitarne i chrześcijańskie postawy Niemców wobec Polaków w czasie II wojny światowej”, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Czesława Blocha na KUL, Lublin 1991.
- Paczoska-Hauke A., Rabant T., *Postawy Niemców wobec ludności polskiej*, w: *Kościierzyna i powiat kościerski w latach II wojny światowej 1939–1945*, red. A. Gašiorowski, Kościierzyna 2009, s. 371–397.
- Pospieszalski K.M., *Der 3. September 1939 in Bydgoszcz im Spiegel Deutscher Quellen*, „Polnische Weststudien” 1983, t. II, s. 329–355.

- Pospieszalski K.M., *Sprawa 58000 „Volksdeutschów”. Sprostowanie hitlerowskich oszczerstw w sprawie strat niemieckiej mniejszości w Polsce w ostatnich miesiącach przed wybuchem wojny i w toku kampanii wrześniowej*, wyd. 2, Poznań 1981 („Documenta Occupationis”, t. VII).
- Pospieszalski K.M., *Ze studiów nad niemiecką listą narodową w „Kraju Warty”, „Przegląd Zachodni” 1948, nr 5, s. 508–512.*
- Przegiętka M., *Selbstschutz Südostpreußen – niemiecka Samoobrona w rejencji ciechanowskiej w latach 1939–1940*, w: *Polska pod okupacją 1939–1945*, t. III, red. M. Przegiętka i in., Warszawa 2019, s. 84–118.
- Rabant T., *Sytuacja i postawy mniejszości niemieckiej w Polsce (sierpień–październik 1939 r.)*, w: *Kampania polska 1939 r. Polityka – społeczeństwo – kultura*, red. M.P. Deszczyński, T. Pawłowski, t. II: *Polityka i społeczeństwo. Imponderabilia, pamięć, kultura*, Warszawa 2014, s. 113–124.
- Rados J., *Rehabilitacja na Pomorzu Gdańskim*, Gdańsk 1969.
- Rezmer W., *Mniejszości narodowe w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym ze szczególnym uwzględnieniem Dowództwa Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu*, w: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939). Zbiór studiów*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1991 („Stosunki Narodowościowe i Wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX Wieku”, t. I), s. 115–141.
- Rezmer W., *Polski plan unieruchomienia w razie wojny tzw. elementów antypaństwowych (1931–1939)*, w: *Polska i jej sąsiedzi w czasach najnowszych. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Karolowi Grünbergowi w 70-lecie urodzin*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1995, s. 119–143.
- Romaniuk M., *Niemiecka Lista Narodowa w Bydgoszczy 1941–1942*, w: *Polityka germanizacyjna Trzeciej Rzeszy na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945. Materiały z sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniu 18 listopada 2006 roku*, red. K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2007, s. 95–114.
- Romaniuk M., *Podzwonne okupacji. Deutsche Volksliste w Bydgoszczy (1945–1950)*, Bydgoszcz 1993.
- Rosenbaum S., *Między katolicyzmem i nacjonalizmem. Związek Niemieckich Katolików w Polsce w województwie śląskim 1923–1939*, Katowice–Warszawa 2020.
- Röskau-Rydel I., *Volksdeutsche w Krakowie i dystrykcie krakowskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1941*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2022, t. CXLIX, z. 4, s. 721–739.
- Schenk D., *Hitlers Mann in Danzig. Albert Forster und die NS-Verbrechen in Danzig-Westpreußen*, Bonn 2000.
- Schubert G., *Das Unternehmen „Bromberger Blutsonntag”. Tod einer Legende*, Köln 1989.
- Skorzyński J., *Selbstschutz – V kolumna*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1959, t. X, s. 5–57.
- Staniewicz R.W., *Szersze tło historyczne i rzeczywiste cele dywersji niemieckiej w Bydgoszczy 3.9.1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1962, nr 4, s. 361–406.
- Stankowski W., *Obozy i miejsca odosobnienia dla Niemców w Polsce w latach 1945–1950. Stan badań, tło historyczne i postulaty badawcze*, „Przegląd Zachodni” 2003, nr 4, s. 25–47.
- Szefer A., *Dywersyjno-sabotażowa działalność wrocławskiej Abwehry na ziemiach polskich w przededniu agresji hitlerowskiej w 1939 r.*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1987, t. XXXII, s. 271–372.
- Szefer A., *Hitlerowska prowokacja w Gliwicach oraz w Stodołach i Buczynie 31 sierpnia 1939 roku*, Gliwice 1989.
- Szefer A., *Prywatna wojna leutnanta Alberta Herznera czyli niemiecki napad na Przelęcz Jabłonkowską w nocy z 25 na 26 sierpnia 1939 roku*, Katowice 1987.

- Sziling J., *Struktura organizacyjna NSDAP w tzw. Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939–1945*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia” 1972, z. 46, s. 75–93.
- Turski M., „Biografien unter der Lupe. Die Deutsche Volksliste und die deutsche Minderheit in der Region Lodz, 1914–1970”, Gießen 2022.
- Turski M., *Niemiecka Lista Narodowa w regionie łódzkim w trakcie II wojny światowej*, „Przegląd Zachodni” 2021, nr 1, s. 51–71.
- W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T.S. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021.
- Walczak J., *Polska i niemiecka socjaldemokracja na Górnym Śląsku i w Cieszyńskim po przewrocie majowym 1926–1939*, Katowice 1980.
- Waszak S., *Liczba Niemców w Polsce w latach 1931–1959*, „Przegląd Zachodni” 1959, nr 6, s. 318–349.
- Wolf G., *Die deutschen Minderheiten in Polen als Instrument der expansiven Außenpolitik Berlins*, w: *Die „Volksdeutschen” in Polen, Frankreich, Ungarn und der Tschechoslowakei. Mythos und Realität*, red. J. Kochanowski, M. Sach, Osnabrück 2006, s. 41–75.
- Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, red. I. Mazanowska, T.S. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.
- Ziuziakowska E., *Odstępstwa od narodowości polskiej w latach 1939–1945*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2016, z. 2, s. 333–363.
- Żerko S., *Próba sformowania na Podhalu „Legionu Góralskiego” Waffen-SS*, „Przegląd Zachodni” 1997, nr 3, s. 217–222.

Tomasz Chinciński – dr hab., prof. Instytutu Pileckiego w Warszawie, wykładowca w Wyższej Szkole Administracji i Biznesu im. Eugeniusza Kwiatkowskiego w Gdyni; historyk. Prowadzi badania nad postawami mniejszości niemieckiej w czasie II wojny światowej. E-mail: t.chincinski@instytutpileckiego.pl.

Tomasz Chinciński – PhD in History, professor at the Pilecki Institute and the Eugeniusz Kwiatkowski University of Business and Administration in Gdynia. He researches the attitudes of the German minority during the Second World War. E-mail: t.chincinski@instytutpileckiego.pl.